

Gypjaklar we kumanlar

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Gypjaklar we kumanlar GYPJAKLAR we KUMANLAR

Taryhçylar gypjak-kumanlaryň iň esasy aýratynlyklarynyň biride, olaryň erkeklerden we aýallardan düzülen kuwwatly goşunlarynyň bolandygyny ýazýar. Şol bir wagtyň özünde olar ykdysady taýdanam güýçli bolupdyr. "Wizantiýadan Horezme çenli aralykda ýaýylan oturymly ýerleri arkaly Wenesiýadan Orta Aziýa uzalan söwda ýollaryny öz gözegçiliginde saklapdyrlar..." [Seret: Cuman People, Metapedia]

Gypjak-kumanlaryň günbatar göktürkmenleri, kangar bileleşigi we kimek konfederasiýasynyň düzüminde hereket edendikleri barada beýleki bölümlerimizde belläp geçipdik. Gypjak-kumanlaryň gelip çykyşy we olaryň taýpa konfederasiýasyny gurmaklary, has soňrakky döwürleri barada aşakda aýratynlykda maglumat bereris.

■ Kuman sözünüň gelip çykyşy

Boý ady hökmünde kumanlaryň yzynyň "ýerli amerikan taýpalaryndan bolan komançelerden (Comanche) çykaýmagynyň ähtimallygy..." öňe sürülýär.

[Seret: Thomas Mayne Reed, 1955]

"Koman-çe" sözündäki "Koman" ýaly "Apa-çe" sözündäki "Apa" sözi hem türki sözler bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr.

"...Gadymy hytaý çeşmelerinde aýdylmagyna görä, Altaý daglarynda ýaşayan demirgazyk hunlara ilki "So" diýilse-de, soňra olar kuman, gyrgyz, çu-kşi we türk diýen dört taýpa bölünipdir..."

[Seret: N.A.Aristow 1896; M.Z.Zakiew 1977].

Rim şäherini esaslandyryjy taýpalardan biri bolan etrüsleriň şäheri Kum, Wengriýadaky Kuman we Makedoniýadaky Kumanowa

şäherleri hem kumanlar bilen baglanyşyklydyr.

[Seret: M.Z.Zakiew 2002].

Miladynyň 70-nji ýyllarynda "History of the Judean war by Josephus Flavius" atly köne rus dilinde ýazylan bir taryhy maglumatda hem alanlaryň ýaseslerdihi we olaryň kumanlar bilen garyndaş dilde gepleýändikleri aýdylýar. [Seret: Meschersky N.A. 1958, 454]

Professor Feridun Agasogly kumanlaryň b.e.öň III-IV asyrlarda Ýewfrat derýasynyň kenarlarynda ýaşandyklaryny ýazýar.

“...Mesopotamiýanyň atly çarwa taýpalary sabyrlar, kumanlar, kutiler, lulular we turuklar baradaky maglumatlar b.e.öňki 2300-2200-nji ýyllara degişli wawilon toýun ýazgylarynda gabat gelýär...”

[Seret: A.Klýosow “Overview Of Turkish Genetics” 2010-2012]

■ Gypjak sözüniň gelip çykyşy

Taryh ylmynda “continuity ~ dowamlylyk konsepsiýasynyň” tarapdarlaryndan professor Mario Alineýiň “Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia” atly makalasynda aýdylmagyna görä, iňňän gadymy döwürlerde käbir halklaryň ýerasty kümeler ýasap ýaşayan waglarynda Ural we Altaý halklarynyň iki görnüşli öý gurandyklaryny, birinji görnüşli öý derýanyň ýa-da köplenç iki derýanyň birleşen iň beýik alaňynda, ikinji görnüşli öýem dereleriň baýyrlarynda bolandygyny, her iki görnüşde gurlan öý ýere ýarym gömülgi ýagdaýda bolup, üçegini agaç tagtalar bilen ýapypdyrlar, käbir ýerde bu öýleriň diwary agaçdan, käbir ýerde bolsa daşdan bolupdyr.

Makaladan we makalanyň adyndan hem görnüşi ýaly, Ural-Altaý halklarynyň Palaeolithic zamanyndaky öýleriniň agaçdan ýa-da daşdan bolandygy hem-de bu öý görnüşleriniň ural-altaý halklaryndan hindi-ýewropa dilli kowumlara hem geçendigi mälim bolýar.

Gypjaklaryň taryhy prosesiň dowamynda Ku (kuçak kukiji, kujşe,

kuçe, küeşe, kýueşe, kuşi, kuşu, kuçuk, kumans, kuman, komani, kumandy, kun-ok, kun) ýa-da Ki (kipsak, kipçak, kifjak, kimçag, kimça-ud, kyfçak, kibi, kibir) ýaly atlar bilen atlandyryldylar.

Türkolog M.Zakiewiň aýtmagyna görä gypjak sözi ku-sak (ak sak) sözünden gelýär. Käbir taryhçylar bolsa gypjagy ki-pi – kipsak sözünden emele gelen hasaplaýar.

Ku-sak ýa-da ki-pi – kipsak sözünüň gypjak atly taýpa adyna öwrülmegi bolsa "agaç" we "Oguznama" eposy bilen baglanyşyklydyr.

"Oguznamada" aýdylyşyna görä:

"...Oguz han ýörişlerini dowam etdirmek üçin Idil (Wolga) derýasyndan geçmäge mejbur boldy. Ol munuň alajyny tapmak üçin geňeşdarlaryna ýüz tutdy. Serkerdeleriň arasynda Ulug Orda beg atly paýhasly biri bar eken. Olaryň duran ýeri gür tokaýlykdy. Ol uzyn-uzyn agaçlary kesişdirip, biri-birine daňyp sal ýasady. Şeýlelikde goşun garşyky kenara geçdi. Oguz han muňa diýseň begendi we bu dana kişä: "Sen şu ýerleriň begi bol, adyňam Gypjak beg bolsun" diýipdir..."

"Oguznamada" Idil derýasynyň töwerekleri Gypjak begiň paýyna düşýär we bu sözüň manysy agaç bilen baglanyşyklydyr..."

(Seret: Saadetdin Gömeç "Türk taryhynda gypjaklar").

Wenger türkology Arpad Berta "Kumanlaryň gelip çykyşy" makalasynda: "Gypjak sözünüň döreýşi entek belli däl bolandygy üçin, onuň "köwekde oturan" ýa-da "öýkeli" manylaryny oňlap bilemzok" diýip ýazýar.

"Oguznamada" gypjak sözüne "köwekde oturan" ýa "öýkeli" manylarynyň birem berilenok, gaýtam gypjak sözünüň agaç bilen baglanyşyklydygy anyk bellidir. Gypjak adyny göteren ilkinji şahsyýet bolsa Ulug Orda begdigi üçin bu ýerde başga çaklamalaryň geregi galmaýar.

Epos-dessanlaryň iň esasy aýratynlygynyň biri-de, taryhda milli jebislige gorap saklamagyň zerur döwürlerinde

döredilmegine we real wakalaryň legenda suwy çaýylyp hekaýatlaşdyrylmagyna esaslanýandygy mälimdir.

Eposlaryň bu aýratynlygy nukdaýnazaryndan seredeniňde "Oguznama" siňe seljerilende, gypjak sözüniň Oguz han döwründe agaç öýlerde ýaşaýan türki taýpalardan söz açýandygy, agaç öýlerde ýaşaýan bu boýlaryň begleriniň adynyň Ulug Orda beg diýip atlandyrylmagynyň bolsa, onuň tabynlygynda sansyz leşgerleriň bolandygyna yşarat edýär.

Şeýlelikde, Oguz han zamanyndan başlap demirgazyk sebitde ýaşaýan türk(men)lere gypjak diýlip başlanandygyny we Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwany lugat-et-türk" kitabynda bu sebitde ýaşaýan taýpalaryň gepleýän türki diline gypjak dili adyny berilendigini görmek bolýar.

Professor Mario Alineý "The Paleolithic Continuity Paradigm" atly makalasynda "...Ýewropa dillerindäki "Tree" (agaç) sözüniň "Tar" sözünden gelip çykandygyny..." ýazýar.

Günbatar Göktürkmen konfederasiýasynyň serkerdelerine Tarkan ýa-da Tarhan diýlipdir. Günbatar göktürkmenleriň ýabgusy Istemi kaganyň oglunyň ady-da Tardudyr. Bu atlandyrmalaryň agaç öýlerde ýaşaýan boýlar bilen baglanşyklydygyny bilse bolýar.

■ Gypjak we oguz dilleri

Gypjak sözüniň häzirem işjeň ulanylmagynyň sebäpleriniň biri onuň türki dilleri toparlara bölende ulanylmagydyr. Mahmyt Kaşgarly "Diwany lugat et-türkünde": "Gyrgyz, gypjak, oguz, tohsi (türkmenleriň tahsy taýpasy bolmaly -t.b.), ýagma, çigil, ograk, çaryk boýlarynyň gepleýän ýeke-täk türki dili bardyr" diýmeklik bilen, birnäçe şiwä degişli getiren mysallarynyň içinde oguzça we gypjakça sözlere has köp ýüzlenýär. Diýmek, şu ýerden hem görnüşi ýaly Mahmyt Kaşgarlynyň by gymmatly eseriniň ýazylan döwründe bu iki taýpanyň iň uly we iň esasy türki taýpadygy belli bolýar.

Dildäki bu synplaşdyrma türki dilde gepleýän halklaryň özlerine beren atlaryna-da täsirini ýetiripdir. Şol sebäpli professor M.Zakiýew "müň ýyldan gowrak wagt bäri gypjak

sözünüň demirgazyk türklere berilen atdygyny, Ural-Idil türki boýlaryň we hatda bulgarlaryňam bu umumy at bilen hereket edendigini" ýazýar.

Dilçi alymlaryň aýtmagyna görä, türki dili dürli toparlara bölmek bilen birlikde, türki dünýäsinde oguzlaryň we ogurlaryň bilelikde guran Hazar döwletiniň ýaşan ýyllaryna çenli dil bölünşiği ogur we oguz görnüşinde gidýär. Hazarlar döwründe ogur "r" şahasynda gürlänleriň oguz "z" dil aýratynlyklaryny özleşdirmegi bilen ogur we oguz diliniň arasyndaky tapawutlyklar azalypdyr. Ähli türki dünýäsi oguz "z" dilinde gepläp başlapdyr we bir-birlerine has gowy düşünişjek ýagdaýa gelipdirler.

Türkiýäniň Ýyldyz Tehniki uniwersitetinden M.Selda Karaşlar "Diwany lugat et-türkdäki" oguzça sözleriň köne gypjak türkçesindeki şekili" [Seret: The Journal of Academic Social Science Studies, Ağustos 2012] atly makalasynda "Diwany lugat et-türkdäki" oguz diline degişli 34 sözüň mamlýuk-gypjak dilinde ýazylan eserlerde bir-bir gaýtalanýandygyny, geçirilen barlaglaryň dowamynda bu sözleriň many taýdanam, forma taýdanam oguz-türkmen dili bilen gabat gelyändigini subut edýär.

Türkiýäniň Jumhuryýet uniwersitetiniň Pedagogika fakultetiniň türk dili we edebiýaty bölüminin arhiw işgäri Özkan Aýdogdy "Diwany lugat et-türkde" geçen türki boýlaryň we boýlara degişli dil aýratynlyklarynyň garşylyklaýyn deňeşdirilmegi ýaşaýan ýer-ýurtlaryna görä baha berilende demirgazyk (günbatar) toparyna peçenegleri, gypjaklary, oguzlary, ýemekleri, başgyrtlary, basmyllary, kaýlary, ýabakulary, tatarlary we gyrgyzlary dahylly edýär. Günorta (Gündogar) toparyna bolsa çigilleri, tohsileri, ýagmalary, ugraklary, çaruklary, çomullary, tangutlary(?) girizýär.

[Seret: Ö.Aydogdy, Journal of World of Turks, Vol 1, No 1, 2009]

Ýokarda görkezilenlere ser salyp, Mahmyt Kaşgarlynyň döwründe oguz we gypjak şahalarynyň many we forma taýdan bir-birine paralleldigini, gypjaklaryň türkmen diliniň demirgazyk

şahasyna degişlidigini, emma wagtyň geçmegi bilen Seljuk we Osmanly imperiýalary döwründe Anadoly oguz-türkmen diliniň Oguz Ýabgu döwletiniň dilinden tapawutlanyşy ýaly, demirgazyk türkleriň dili bilenem az-owlak tapawutlanandygyny görmek bolýar.

Demirgazyk türkleri bilen osmanly dilinin arasyndaky tapawutlyklary azaltmak maksady bilen krymly Ysmaýyl Gaspyraly (1851-1914) "Dilde, pikirde, işde birlik!" şygary astynda bütindünýä türki kowumlaryň düşünşip biljek ortalık edebi dilini döretmäge çalşypdyr.

Osmanly türkmençesine esaslanyp çykarylan "Terjüman" ("Terjimeçi") gazeti Krymdan başlap Kawkaza, Kazana, Sibire, Orta Aziýa ýurtlaryna, Gündogar Türküstana, Osmanlynyň garamagyndaky ýurtlara, Müsüre we Eýrana ýaýradylypdyr. Şol bir dile esaslanyp döredilen jeditçilik ylmy metody bolsa az wagtyň içinde Kryma, Kazana, Kawkaza, Idil boýlaryna we Orta Aziýa (şol sanda Türkmenistana-da) ýaýrapdyr.

1905-nji ýyla gelinendr eýýäm Russiýada ýaşaýan musulmanlaryň baş müň çemesi mekdebinde Gaspyralynyň döredip kämilleşdiren täze metodlary ulanylypdyr. Bu irginsiz tagallalar netijesinde türki dilleriň arasynda belli bir derejede ýakynlaşmalar bolupdyr.

■ Gypjak-Kuman konfederasiýasy

Ýokarda görkezilen deliller käbir taryhçylaryň demirgazyk eýran halklaryndan tölisler käbir kowumlaryň Orta Aziýanyň jümmüşine süýşmekleri netijesinde gypjak-kumanlaryň emele gelendigi baradaky ýalňys we esassyz gipotezalary öňe sürýändiginiň açykdan-açyk subutnamasydyr.

Galyberse-de Orhon-Ýeniseý ýazgylary diýip at berilen mazar daşlaryndan hem görnüşi ýaly ýeniseý boýlaryndan bolan tölis (Seret: Erhan Aýdyn "Ýeniseý ýazgylarynda agzalýan türki taýpalar baradaky bellikler", Turkish Studies Winter 2011) ýaly at göterýän oýmaklaryň tölisler bilen bile Demirgazyk Eýranda ady geçen tat, tati, talisan ýaly häzirki wagtda 50 müň adama ýetýän halklaryň hem aslynda Demirgazyk Eýrana

ýerleşip assimilleşen Ýeniseý-Sibir halklarynyň bir bölegidigini çak etse bolýar.

Gypjak-kumanlar Günbatar göktürkleri diýip atlandyrylýan oguz, türkmen, kangar, peçeneg, gypjak-kuman we kimek boýlarynyň Birinji Göktürkmen kaganlygynyň ýykylmagy bilen kangar boýunyň öňbaşçylygynda döredilen konfederasiýanyň (659-750-nji ýyllar) agzasy bolupdyr.

Agzalan boýlaryň bir bölegi yslam dinine geçýär, bir bölegi Hazarlara goşulýar, galan bölegi bolsa Gündogar Ýewropa tarap süýşýär.

Wagtyň geçmegi bilen Hazar kaganlygy hem ýykylyp, Sibiriň ähli türki dilli taýpalary (Anatoliý Klýosowyň pikirine görä 10%-den başgasy) Aral-Kawkaz-Garadeňiz giňişligine ýaýraýar.

Sibiriň boşap galmagy kangarlaryň, soňra Aral-Balhas giňişliginde kimek boýunyň öňbaşçylyk eden konfederasiýasynyň düzümindäki gypjak-kumanlaryň güýjüni artdyrypdyr we bu bileleşik soňabaka Gypjak-kuman konfederasiýasy adyny alypdyr. Emma bu bileleşigiň belli bir kaganynyň bolmandygny, şonuň üçinem özara düşünişmezlikleriniň bolandygyny taryhy çeşmeler habar berýär.

Günbatarly çeşmeler tarapyndan düşünmesi kyn diýip häsiýetlendiren bu ýagdaýy aýallaryňam, erkekleriňem ýaş parhyna görä hukuklarynyň we borçlarynyň bolandygyna, kadalaşdyryjy düzgün-tertipleri amala aşyrmasy mümkin sosial toparlanşyklaryna yşarat edýär. Mysal üçin ýaşlaryň jogapkärçiligini "gyrjyman" (kyrjyman) ady bilen maşgalaly erkekler topary çekipdir, olara wekilçilik etmegi bolsa ýaşulylar öz üstüne alypdyr.

Dürli ýurtlara ýerleşmek prosesi döwründe gypjak-kumanlaryň 30%-niň ölendigi baradaky ylmy çaklama (A.Klýosow) hem bar.

Gypjak-kuman ady bilen umumy atlandyrylan türki taýpalara açyk reňk tenli we reňbe-reň gözli manysynda araplar sakaliba, ruslar polowes, ermeniler kharteş, nemesler flawen diýendikleri taryhy çeşmelerde bar.

■ Kawkaz-Garadeňiz giňişligi we gypjak-kumanlar

Gypjak-kuman konfederasiýasyna giren oýmaklaryň iň gür oturan ýerleriniň biri-de Kawkaz-Garadeňiz giňişligidir.

Gypjaklar Idil-Ural sebitinde bulgar we başgyrt taýpalarynyň ural boýlary bilen bilelikde guran Idil Bulgar döwletiniň barlygy sebäpli, Balkan ýurtlaryna tarap süýşen peçeneglerden boşaşan Krym ýarymadasyna we Kawkaz-Garadeňiz giňişligine, Hazar şäherlerine ýerleşýär. Galan bölegi bolsa Rumynyýadan Gazagystana çenli uzalan aralykda maldarçylyga esaslanan çarwa durmuşda ýaşapdyrlar.

Gypjaklaryň Hazar kaganlygyny ýykyp täsirliiligini güýçlendirendigine garamazdan peçeneglerden ölüm urgularyny alan Kiýew-Rus knýazlygyny üýşendiren söweşlere girendigi, ahyrsoňunda 1068-nji ýylda bolan Çernigow söweşinde üç rus knýazlygynyň birleşen goşunyny derbi-dagyn edenden soň Hazar deňzi bilen Dunaý derýasynyň aralygynda häkimiýet gurandygy, Kiýew ruslaryny häzirkî Ukrainanyň çäginde Moskwa tarap süýşmäge we olary özlerine paç tölemäge borçly edendigi, şol bir wagtyň özünde bolsa rus knýazlary bilen garşylyklaýyn gudaçylyk gatnaşygynda bolandyklary barada dürli taryhy çeşmeler habar berýär.

Gypjak-kumanlar Kawkaz-Garadeňiz sebitlerine ýerleşmek üçin alyp baran uruşlaryndan soň esli wagtlap, tä Çingiz hanyň basybalyjylykly ýörişlerine çenli asuda durmuşda ýaşaýarlarsa. Mongol goşunlarynyň Demirgazyk Eýranyň üstünden Gypjak sähralaryna aralaşmagy bilen gaýtdan uruş ody tutaşýar.

Mongol basybalyjylary 1223-nji ýylyň 31-nji maýynda bolan Kalka söweşinde gypjak-rus birleşen goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Söweşden soň mongollar gypjaklary we ruslary Dnepr derýasyna çenli kowalap, yzyndanam Idil Bulgar döwletiniň üstüne ýöriş edýär.

[Seret: Kargalov V.V. BSE, 3rd edition, 16, 520].

Emma mongol basybalyjylary Idil Bulgar döwletiniň goşunlary tarapyndan taryhda ilkinji gezek ýeňlişe sezewar edilýär.

1232-nji ýylda geçiririlen mongol gurultaýynyň karary bilen 1232-nji ýylda Baty hanyň ýolbaşçylygynda Idil sebitine aralaşan mongollar ikinji gezegem çym-pytrak edilýär.

1235-nji ýylda Garagurumda geçirilen mongol gurultaýy Gündogar

Ýewropany basyp almagy özüne esasy wezipe edip goýýar. 250-300 müň urşujydan ybarat mongol leşgerleri kynlyk bilenem bolsa bulgarlary ýeňýär.

[Seret: A.H.Halykow, 1994, 36].

Netijede 1240-njy ýyla çenli sebit tutuşlaýyn mongollaryň golastyna geçýär.

Baty hanyň ýolbaşçylygynda Kawkaz-Garadeňiz giňişligini basyp alan mongol goşunlarynyň esasy düzümi Orta Aziýaly türkmenlerden we beýleki türki taýpalardan ybaratdy. Baty han ýeňlen gypjak-kumanlary we bulgarlary öz tarapyna çekmegi başardy. Netijede Altyn Orda döwleti doly diýen ýaly Gypjak-Kuman döwletine öwrüldi. Hut şonuň üçinem käbir taryhçylar Altyn Orda döwletini Gypjak kaganlygy diýibem atlandyrýar.

Baty hanyň jigisi Berke han Altyn Ordanyň hany bolandan soň (1257-1267) Seýfetdin el-Buhary atly türkmen derwüşiniň ündewine eýerip yslam dinini kabul edýär.

(Berke hanyň yslam dinini kabul etmegi türkmenler üçinem diýseň bähbitli bolýar. Eýrandaky Ilhanly mongol döwleti tarapyndan ölüm urgusyny alyp köpsanly türkmen begliklerine bölünen Anadoly Seljukly döwletiniň türkmen taýpalary Berke hanyň höküm sürýän ýerlerine göçýärler. Iň soňky türkmen döwletiniň hökümdary Alaeddin Keýkubadyň gyzy Melike hatyna öýlenipdir. Şeýlelikde Berke han Anadoly Seljukly döwletine köreken boldy. Şeýle-de Wizantiýanyň paýtagty Konstantinopolda bendilikde saklanýan türkmen-seljuk soltany Keýhysrow II-ni hem ýesirlikden boşadyp, Kryma getiripdir.

Berke hanyň musulman bolandygy mynasybetli, Müsürde Mamlýuk türkmen döwletiniň hökümdary soltan Beýbarsyň goşun birlikleri bilen ýaranlykda Ilhanly goşunlaryna garşy söweşip ýören Altyn Ordaly mongol garnizonlary köpçülikleýin yslam dinini kabul edýär.

Berke han soňra Melike hatyndan bolan ogluna Krymyň möhüm şäherlerini beripdir. Bu bolsa türkmen taýpalarynyň Kryma göçüş prosesini hasam çaltlandyrypdyr. Türkmen alymy Soltanşa Atanyýazowyň bir makalasynda Krymdaky ýer-ýurt atlaryndan we Krym tatarlarynyň etniki özeninden türkmenleri gözlemeginiň

düýp sebäbinde, ynha, şular ýaly taryhy wakalar bardyr. - terj.belligi H.T.).

Altyn Ordanyň hany Özbek han (1313-1340) döwründe yslam dini Kawkaz-Garadeňiz sebitlerine giňden ýaýrapdyr. Bulgarlar (Kazan tatarlary) baryp-ha 992-nji ýyldan bäri yslam dinini kabul edipdiler. Netijede dürli sebäpler bilen çar tarapa pytran türki taýpalar yslam dini arkaly gaýtdan bir ýere jemlenipdir.

Emir Teýmirleňiň Altyna Orda garşy uruş yglan etmegi Altyn Orda döwletini çagşadýar we tagt dawalarynyň başlamagyna getirýär. Tagt üstünde turan dawalar zerarly dargan Altyn Ordanyň ýerlerinde Kazan hanlygy, Krym hanlygy, Astrahan hanlygy, Nogaý hanlygy, Sibir hanlygy ýaly hanlyklar döreýär. (Goşmaça maglumat üçin seret: Mehmet Maksudogly "Tatarlar mongolmy ýa türkmi", makalanyň saýtdaky linki:

[http://kitapcy.ml/news/tatarlar_mongolmy_ya_turkmi/2018-10-04-2730\);](http://kitapcy.ml/news/tatarlar_mongolmy_ya_turkmi/2018-10-04-2730)

■ Gypjaklaryň integrasiýasy

Häzirki wagtda Russiýada tatarlar diýilýän halklaryň genetiki gan barlaglary geçirilende, olaryň erkekleriniň 40-70%-niň Altaý (R1), Ural (N) Y-gaplogruppasyny, 6-9%-niň © Y-gaplogruppasyny göterýändigini, aýallarynyň bolsa hemmesiniň diýen ýaly Günbatar Ýewraziýa gaplogruppasy diýilýän Ural-Altaý MtDNA gaplogruppasyny göterýändigini anyklandy.

Özbekistana we Gyrgyzystana sürgün edilen krymly tatarlaryň genetiki barlaglary bolsa, olaryň 41%-niň (R1) gaplogruppasy bilen birlikde 14% Ýakyn Gündogar-Günorta-Günbatar Aziýa (J2), 5 % Demirgazyk Afrika we 18 % Indus jülgesine degişli gaplogruppasyny göterýändigini seljerildi. Şol bir wagtyň özünde Orta Sibirde ýaşaýan 100.000 çemesi Abakan tatarlarynyň (hakaslar) 46%-i Ýakyn Gündogar-Günorta-Günbatar Aziýa (J1-J2), 12 %-i Orta Gündogar gelip çykyşly G1-G2 we 4% derejesiniň bolsa Demirgazyk Afrika (E1) gaplogruppasyny göterýändigini belli boldy.

Krymdan Orta Aziýa göç edendikleri ýa-da sürgün edilendigi

çaklanylýan Abakan tatarlary (hakas türkleri we krymly tatarlar) boýunça geçirilen genetiki barlaglar duş gelen bu tapawutlylyk Krym ýarymadasynyň gadymy döwürlerden bäri taryhyň dürli döwürlerinde türki taýplarynyň oturymly ýeri bolandygyny görkezýär.

Bu migrasion proses b.e.öň 700-nji ýyllarda gadymy grekler döwründen başlap Rim we Wizantiýa imperiýalary bilen genuýalyklar döwrüne çenli, Krym ýarymadasynyň 1475-nji ýylda Osmanly türkmen döwletiniň düzümine girýänçä, umumy alanda 2.200 ýyllap Krym deňizýaka nokatlarynda söwda koloniýalaryny gurmak bilen dowam edipdir. Bu bolsa medeni ýakynlaşyga, ylaýta-da aşhana medeniýetine öz ýiti täsirini ýetiripdir. Hususanam pide-pizza, manty-makaron-wermişel tagamlary we olary bişiriş usullarynda muny duýmak bolýar.

Oguz-türkmen dilindäki "ondan-mundan" sözi, krymlarda "ondaý-mundaý", ruslarda "dawaý-dawaý", ýa-da türkmen dilindäki "ata" sözi krymlylarda "ataý", ruslarda "ateý", ýa bolmasa türkmençe "aga" (eke) sözi krymlylarda "aka", türkmençe "däde" sözi krymlylarda "dadaý", ruslarda "dýadýa" görnüşinde duş gelýär. Şu nukdaýnazardan seredilende, Türkiýäniň Kastamony welaýatynda taryhy gelip çykyşy iňňän gadymy döwürler bilen baglanyşdyrylýan Dadaý etraby bilen Az-dawaý saglawugynyň atlarynyň hem nirden gelip çykandygyny bilmek kyn däl.

Kastamony sözünüň özi "kas-tau-öni" ("gaýalyk dagyň öňi") sözüne menlik goşulyp "Kas-taum-öňi" (Gaýalyk dagymyň öňi) manysyny berýär.

(Bellik: Kasyr-Kasry sözlerinden we kyn işleri aňladýan "kasmak" işliginden görlüşi ýaly gadymy türkmen dilindäki Kas ~ agyr-ýylçyr (türkçe "ýalçyn"), Tau-taw-tag ~ dag manysyny berýär. Professor M.Zakiýew hem Kaukas sözünüň "Ak ýalçyn – aşylmasy kyn – gaýalyklar" manysyny berýändigini ýazýar.

Şeýle-de "Az-dawaý" sözi gadymy türkmen sözi bolup, "az" (as, uz) sözi türkmen taýpasy bolan aslaryň adydyr).

("Az bolsun – uz bolsun" diýen türkmen nakylyny ýatlaň - terj.belligi H.T.).

Kawkaz-Garadeňiz giňişligine ýaýran türki taýpalaryň iňňän gadymy döwürlerden başlap Anadolyňyň Kawkaz kenarlaryna we jümmüşine aralaşandygy baradaky maglumatlar barmak бүкүп sanardan көп.

Kawkaz-Garadeňiz sebitleriniň XVIII-XIX asyryň başlaryndan başlap ruslar tarapyndan basylyp alynmagy netijesinde Osmanly ýurtlaryna ýerleşen taýpalar ähli beýleki bosgunlar ýaly Osmanly we Anadoly halklary bilen garylyp-gatylyp gidipdir. Bugünki gün olaryň yzyny Anadolyda önüp-ösen nesilleriniň hakydasynda görmek kyn дәл.

(Goşmaça maglumat üçin seret: prof. Salim Koja "Türkmen göçleri we ýaýylmalary", makalanyň saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/turkmen_gocleri_ve_yayilmalari/2018-12-20-4061).

Krymly taryhçy Sewdiýar Mämmet bu barada şeýle diýýär:

"Krym ýarymadasynda taurlar, kimmerler, skifler, sarmatlar, alanlar, hunlar, hazarlar, bulgarlar, wengerler, peçenegler we gypjaklar ýaşapdyr. Olar biri-birleriniň medeniýetine we дәп-dessurlaryna sazlaşykly garylyp-gatylyp parahatçylykly ýaranlygy saklamak bilen bir bitewi halka öwrүlipdir. Hatda olara iň soňky gelip goşulan mongollar hem türkileşip bu bitewүleşen halkyň bir bölegine öwrүlipdir"

[Sevdiyar Mamet, Etudes for ethnogenesis of the Crimean Tatars. New York. 1997, s.539]

Ýonja Anzerliogly "Krymyň hristian türkleri: Urumlar" atly makalasynda günorta we demirgazyk türki diliniň aýratynlyklaryny görkezýän dilleri, urp-adatlary, дәп-dessurlary we edim-gylymlary hökmünde gypjak-oguzlaryň sintezi bolan hem-de häli-häzirem Deşdi-Gypjak sährasynda ýaşayan prawoslaw urumlar boýunça beren düşündirişinde urumlara soň-soňlar goşulan we obalaryna Türkiýede ýaşan oturymly ýerleri iň adyny beren hristian ynançly garaman (karamanlar) türk(men)leriniň bardygyny aýdýar.

Şu ýerde Hazar imperiýasynyň we Krym-Hazaryýa kaganlygynyň döwlet dininiň iudaizm (ýewreý dini) bolandygyny hem belläp

geçmek gerek.

1475-nji ýyldan başlap Krym ýarymadasynyň Garadeňiz kenaryndaky Sudak we başga-da birnäçe galalaryň Osmanly türkmenleri tarapyndan dolandyrylmagy netijesinde, Anadolydan Kryma goşun gullugy we beýleki hünärmentçilik işleri bilen baglanyşykly göçüp gelen we ýerli halk bilen garyşan köpsanly türkmenleri Krym tatarlarynyň aýry bir bölegini emele getiripdir.

Netijede gadymy döwürlerden bäri türki taýplaryň oturymly ýerleri bolan Kawkaz-Garadeňiz giňişligi we bu giňişligiň merkezi hökmünde Krym ýarymadasy ýewraziýa halklarynyň, olaryň dinleriniň we dilleriniň garylyp-gatylyp özboluşly medeniýeti kemala getiren arenasyna öwrülipdir.

Hut M.Zakiýewiň güwä geçmegine görä, häzirki Russiýa Federasiýasynyň düzümindäki Tatarystan Awtonom Respublikasynda ýaşaýan Kazan tatarlary – gadymy bulgarlaryň, nogaýlar – gadymy asesleriň, başgyrtlar – massagetleriň we türkmenleriň (başgyrtlaryň aslynyň türkmendigini S.Atanyýazow hem tassyklaýar -t.b.), çuwaşlar bolsa suas-marileriň neslidir.

[Seret: M.Z.Zakiew, 2002]

■ Gürjüstan we gypjak-kumanlar

1118-nji ýylda gürji koroly Dawid II-niň we 1184-1214-nji ýylda Gürjüstana (Gruziýa) agalyk eden şa aýal Tamaranyň çagyryşy bilen iki tapgyr bolup Gürjüstana ýerleşen we Gürjüstanyň goşun güýjüniň esasy bölegini emele getirip gürjüleriň ýurdunyň giňelmegine goşant goşan gypjak-kumanlaryň bir bölegi soňabaka gürji aristokratiýasy bilen oňuşmandyr. Şeýle-de gürjüler Anadolydaky seljukly türkmenleri bilen aralaryna gorag halkasyny goýmak maksady bilen gypjak-kumanlaryň ep-esli bölegini Garadeňiz sebitine we Anadola göçüripdirler. Osmanly döwründe gypjak-kumanlaryň döwlet bilen dostlukly gatnaşyklar saklandygyny we olaryň yslam dinini kabul edendigini taryhy çeşmeler habar berýär.

Gypjaklaryň bir bölegi gürji-prawoslaw buthanasyna garaşly bolup, ýene bir bölegi 1200-nji ýylda Any-Şetdady emirliginden

basylyp alynan ýerdäki Grigorian-ermenî buthanasyna eýeripdir. Ermenî buthanasyna eýerýän gypjaklar Gürjüstandan zorluk bilen çykarlypdyr. Göç etmäge mejbur bolan gypjaklar ilki Kryma ýerleşipdir. XV asyrda Krymdaky gypjaklaryň sany 35-40 müň çemesi bolupdyr. Gypjaklar soňra Ukraina göçüpdirler. Grigorian gypjaklar şol döwürde ukrain ermenileriniň Grigorian buthanasyndan özbaşdak hereket edendiklerine garamazdan, XVIII asyrda Ukrainadaky ermenileriň içinde assimilleşip gidipdir. Netijede olaryň yzynda ermenî gypçakçasy diýen garyşyk dilde ýazylan köpsanly ýazuw çeşmeleri miras galypdyr.

Türkiýäniň Gazy uniwersitetiniň taryh bölüminiň okuw boýunça işgäri Gülnisa Aýnakulowanyň "Grigorian gypjaklary barada" [Seret: Türk Tarih Kurumu, Belleten, Aralık 2005] atly makalasynda ermenî buthanasyna eýeren gypjaklar bilen birlikde gypjaklaryň Gürjüstana ýerleşiş, olaryň Gürjüstandaky ýagdaýy barada jikme-jik maglumatlar bar.

Türkiýäniň Çankaya uniwersitetinden Muhitdin Gül bolsa "Türk-gürji gatnaşyklary we Türkiýe gürjüleri" [SAÜ Fen Edebiyat Dergisi (2009-I)] atly makalasynda bolsa gürji taryhynda bir obada ýaşan atabegden başga gypjaklaryň barlygyna degişli hiç hili maglumat ýokdugyny we Gürjüstandan Anadola göçen halkyňam aslynyň gürjülerdendigini öňe sürýär.

Muňa garamazdan Gürjüstanda ýaşan gypjak-kumanlar barada birnäçe taryhy maglumat bar. Şeýle-de gadymy türkmen mifologiýasyndaky möjek mifi bilen kart we swan gürjüleriniň ynanjyndaky möjek mifiniň arasyndaky baglanyşygy, "kart" sözüniň manysynyň aslynda "gurt" diýen sözdendigini ünsden düşürmeli däl. Belki-de, kart we swan gürjüleriniň genetiki taýdan barlagy garaşylmadyk täze maglumatlary getirse gerek.

Mysal üçin, Tbilisiniň Ilýa uniwersitetinden Dawid Tarkhnişwiliniň we onuň egindeşleriniň çykarýan "Human Biology" [Seret: Human Biology Vol 86, 2014] atly žurnalynda çap edilen "Human Paternal Lineages, Languages and Environment in the Caucasus" atly makala Gürjüstanda (G2) ata-geni göterýänleriň sümme tokaýly daglarda, (J2) ata-geni göterýänleriň aram howaly we seýrek tokaýly daglarda, (J1) ata-geni göterýän dagly halkyň tokaýsyz daglarda we (Altaý-

Sibir) (R1b) ata-geni göterýänleriň bolsa ýer dannaman her ýerde ýaşaýandygyny ýazýar. Makalada dagly halk bilen gypjaklaryň arasynda beýleki gaplogruppalary göterýänlerde gabat gelmeýän dil meňzeşliginiň bardygyna hem ünsi çekýär. Orta atylan deliller bu halklaryň Gürjüstana ýerleşme döwürleriniň ýa-da bol hasylly ýerler üçin özara göreşleriň bolandygyna yşarat edýär.

■ Horezm we gypjak-kumanlar

Orta Aziýanyň iň gadymy türki taýparyndan bolan we taryhyň бүтін dowamynda hunlar, göktürkmenler, kangarlar, gypjak-kumanlar, oguz-türkmenler bilen garylyp-gatylyp ýaşan horezmlileriň gypjak-kumanlar bilen dost-doganlykly gatnaşyklary nesilşalyklaryň arasynda açylan gudaçylyk gatnaşyklary bilen hasam ýygjamlaşypdyr.

(Terj.belligi: Tekeşiň gypjaklar bilen ýaranlygyny berkitmek üçin gypjak hany Jankişiniň gyzy Türkan hatyna öýlenendigini taryhçy Jumamyrat Gurbangeldiýew hem "Seniň ýaşıňda" atly makalalar tapgyrynda belläp geçýär.

Maglumat üçin seret, makalanyň saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/senin_yasynda_2_makalanyn_dowamy/2019-01-31-4904).

Horezm türkmen döwletiniň soltany Tekeş şa gypjak şa zenany Türkan Hatyna öýlenmegi bilen kaňly-gypjak taýpalary köpçülikleýin Horezm ülkesine ýerleşip başlapdyr.

[Seret: A.Gökbel "Gypjaklar we kumanlar", Z.W.Togan, "Harizm", 250-253; Kafesogly, "Horezmşalar döwleti" 878-879]

Gypjaklar gysga wagtyň içinde Horezmşalar döwletinde iň ýokary harby çinleri eýeläpdir we goşunyň oňurgasyny şolar düzüpdir.

[Seret: A.Gökbel "Gypjaklar we kumanlar", Atamälik Jüweýni "Älemi eýeleýjiniň taryhy", Kafesogly "Horezmşalar döwleti"].

(Goşmaça maglumat üçin seret:

– Jumamyrat Gurbangeldiýew "Anuşteginogullary döwleti", makalanyň saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/turkmen_dowletleei_anustegin_dowleti/20

18-06-26-745);

– Osman Öde "Köneürgenç türkmenleriniň şalygy", makalanyň saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/koneurgenc_turkmenlerinin_salygy/2019-01-10-4579

Horezmlileriň ilki eýran dilli bolup, göktürkmenler döwründen soň türki dilde gepläp başlandyklary baradaky esassyz pikiri professor M.Zakiýew gysgaça şeýleräk puja çykarýar:

Sogdaklar (sogd-sogdianalylar), partlar (parfiýanlar), kazanlar (kuşanlar) we horezmliler ilkibaşda-da türki dilde gepläpdirliler. Wagtyň geçmegi bilen olaryň dili eýran diline ýakynlaşsa-da, Horezmiň gadymy döwürlerdäki ady Horasm (Huarases-Horasmians) bolupdyr. Bu at Huar-Suae we As-Ases görnüşinde iki köke esaslanýar. Suar we As-ases taýpalary bolsa türki taýpalaryň adydyr. Suar sözünü Subar, Sümer (şumer), Samara we Samarkant ýaly sözler bilen baglanyşdyrsak hakykatdan daş düşülmese gerek. Hut rus alymy S.P.Tolstowyň özü-de "başga halklaryň horezmlilere kangarlar diýýändigini" ýazýar.

[Seret: S.P.Tolstow "Хорезм", Москва-1948]

(Goşmaça maglumat üçin seret:

– Jamma Meredow "Hüýr-Ürgenç tapylarmyka?",

Saýtdaky

linki:

http://kitapcy.ml/news/dasoguz_beglerbegi_oraz_hanyn_gadymy_oguz_saheri_urgenc/2018-06-25-716;

– Osman Öde "Türkmenleriň gadymy Horezm şalygy",

saýtdaky

linki:

http://kitapcy.ml/news/turkmenlerin_gadymy_horezm_afrig_salygy/2019-01-01-4308).

Horezmlileriň başga bir şahasy bolan Horasmianlaryň (horasanlylaryň) wagtyň geçmegi bilen eýran diline geçiş prosesini eýran dilleri boýunça doktorluk dissertasiýasyny goran alym W.B.Henning aýdyň düşündirýär.

[Seret: "Selected Citations, Society and History". Essays in Honour Karl August Wittfogel / Ed. by G.L. Ulmen, Hague-

Paris-New York, 1978].

Henning "...horesmian diliniň puştun diline has ýakyndygyny, puştun diliniň urdu diliniň bir şiwesidigini we urdu diliniň bolsa türki diliň bir şahasydygyny..." ýazýar.

(Goşmaça maglumat üçin seret: Jumadurdy Annaorazow "Mahmyt Gaznalynyň döreden dili", makalanyň saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/mahmyt_gaznalynyn_doreden_dili/2018-12-12-3875).

■ Mamlýuklar we gypjak-kumanlar

Gypjak-kumanlaryň bir bölegi şol döwürde halyflygy elinde saklaýan Eýýuby türkmenleriniň mamlýuklar goşun birligine goşulýar.

Taryhy çeşmeler mamlýuk (memluk) sözüniň "memalik" sözündendigini we sözünüň "gul" manysyny aňladýandygyny, hatda "Ed-dewlet-üt-türkiýe" adyny göteren Mamlýuk-türkmen döwletiniň adynyň hem "gullaryň döwleti" diýip terjime edilendigini, şol bir wagtyň özünde mamlýuk harby ulgamyna meňzeş ýanyçarlaryň esasy şahsy düzüminiň ýesir düşenlerden we gullardan bolandygyny habar berýär. Bu bolsa döwleti elinde saklaýan mamlýuklara we ýanyçarlara gul diýilmeginiň näderejede ýalňys atlandyrmadygyny görkezýär.

(Terj.belligi: Mamlýuklaryň dürli milletlerden düzülen gullardygy baradaky kabul edilen pikiriň bardygyna garamazdan, mamlýuk döwletiniň häkimiýet agzalarynyň aglabasynyň türkmen bolandygyna şek-şübhe ýok. Mysal üçin, mamlýuk-türkmen soltany Seýfetdin Guduz Jelaledin Meňburnynyň uýasy Hansoltanyň ogludyr. (Görnüşi ýaly onuň kakasy hem Garahanly türkmen hökümdary "Soltanlar soltany" derejesini alan Osman soltan bolýar -t.b.) Seýfetdin Guduzyň (Kutuz) Hansoltanyň ogludygy baradaky maglumaty okamak üçin Rahmet Gylyjowyň "Seýfetdin Guduz" makalasyna seret, makalanyň saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/seyfeddin_guduz/2018-09-11-2409).

Abbasy we Eýýuby häkimiýeti zamanynda mamlýuklardan düzülen

gypjaklar, oguz-türkmenler we çerkezler 320 ýyl dowam eden Deli türkmen soltanlygyny (1206–1526), Müsürde we Siriýada 267 ýyl dowam eden Mamlýuk-türkmen döwletini (1257–1571) esaslandyrypdyrlar. Mamlýuk döwletini esaslandyryjy soltanyň ady Aýbek Türkmen bolup, olaryň iň meşhur soltanynyň ady Beýbarsdyr. "Bahry mamlýuklary" ady berilen gepleşik diliniň gypjak şiwesinde bolandygyny, "burjy mamlýuklarynyň" bolsa çerkez häkimiýetiniň döwrüdigini, Mamlýuk-türkmen döwletinde köşk we goşun diliniň türkmen dilinde bolandygyny bu döwürde çap edilen kitaplardan bilmek bolýar.

1279-1290-njy ýyllarda höküm süren Soltan Kalawun ermeni, frank we mongol ýaranlygynyň birleşen goşunlaryny derbi-dagyn edip, öz döwrüniň iň beýik yslam hökümdary bolmagy başarypdyr. 1382-nji ýylda Mamlýuk-türkmen döwleti "Ed-Dewlet-üt Türkiýe ýa-da "Dewlet-ül Etrak" ("Türkmenleriň döwleti") diýip atlandyrylypdyr.

[Seret: Ahmet Taşagyl "Kuman-gypjaklar"]

(Goşmaça maglumat üçin seret:

Rahmet Gylyjow "Faryseddin Aktaý", makalanyň saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/faryseddin_aktay/2018-09-11-2410).

Häzirki döwürde geçirilýän genetiki barlaglar hem mamlýuklaryň öz höküm süren ýerlerindäki ýerli halklar bilen bilen bitewileşip, olaryň aýrylmaz bölegine öwrülendigini açyk görkezýär.

■ Balkanlar we gypjak-kumanlar

Peçenegler hakyndaky makalamyzda aýdyşymyz ýaly, günbatar oguzlaryndan we peçeneglerden soň köpçülikleýin ýagdaýda Wizantiýanyň serhetlerine aralaşan (1045-nji ýylda) gypjak-kumanlara Wizantiýa imperatory skif-türk sözüniň başgaçarak görnüşi bolan "Skythicon" (Skif urşujysy) diýen at beripdir. Hatda wizantiýa goşunynyň ýokary çinli serkerdeleri türki taýpalardan gelip çykan harby gullukçylardan bellendir.

Rumyniýa ýerleşen gypjak-kumanlar bolsa käbir feodal döwletleri gurupdyr. Mysal üçin 1310-njy ýylda Bessarab I (Basarab I) Bessarabiýa (Eflak) begligini, 1363-nji ýylda

Bogdan I tarapyndan Bogdan begligini esaslandyrypdyr. Häzirki rumynlar Rumyniýa döwletiniň Bessarabiýa begliginiň binýadynda gurlandygyny we onuň düýbünü tutujynyň Basarabdygyny oňa "Basarab the Founder" (Bessarab guruja) diýmek bilen özlerem kabul edýär. Rumyn taryhçylary Basarab adynyň kumanlaryň adam adydygyny, Bogdan adynyň bolsa heniz näbellidigini, emma onuň wenger (bilşiňiz ýaly, wengerleriň asly hunlardandyr - t.b.) ady bolup çykaýmagynyň ähtimaldygyny öňe sürýärler.

Bolgariýa ýerleşip hristianlygy kabul eden gypjak-kumanlar bolsa 1081-nji ýylda Wizantiýa tarapyndan ýykylan Bulgar döwletini gaýtadan dikeldipdirler. Ikinji Bulgar döwleti diýip at alan bu döwletiň zamanynda hristian ynançly gypjak-kumanlarda Asenidler (Asena), Terteridler (Terter), Şişmanidler (Şişman) ýaly nesilşalyklary höküm sürüpdir.

Makedoniýada ýerleşen gypjak-kumanlar bolsa, Makedoniýanyň iň uly üç şäherinden biri bolan Kumanowa şäheriniň düýbünü tutupdyrlar.

1239-njy ýylda Köten hanyň ýolbaşçylygynda Wengriýa ýerleşmek islän 40 müň gypjak öýlüsi wengerler tarapyndan mähirli garşylanypdyr we Dunaý, Körös, Maros, Temes sebitlerine ýerleşdirilipdir. Häzirki wagtda Wengriýada ýaşaýan toksaba, borçogly, barak, kongurogly, çertan halas, ýylanjyk, ulaş ýaly taýpalar şol gypjak-kumanlaryň neslidir. Dary ýa-da mekgejöweniň bişip başlan miwesine aýdylýan "boza" (goza) sözi hem kuman dilinden galan mirasdyr.

[Seret: Arpad Berta, "Kumanlaryň gelip çykyşy, Wengriýadaky kumanlaryň irkidöwür taryhy", 1996 – Terjime eden; Emine Ýılmaz, 1998]

■ Balkan türkleri

Oguzlaryň, peçenegleriň we gypjak-kumanlaryň yzysüre Balkan ýurtlaryna Osmanlylar aralaşypdyr. Baryp-ha Konstantinopolyň eýelenmeginden ýüz ýyl öň (1361-nji ýyldan başlap) osmanly türkmenleriniň Balkanlara aralaşmagy demirgazyk we günorta türki taýpalaryň täzeden birleşmegine getiripdir. Sebite göçüp gelen türkmen taýpalaryň ýerli türki taýpalar bilen garylyp-

gatylnmagy we netijesinde Balkan ýurtlary baş asyra çeken parahatçylykly döwrüne gowuşýar.

Wizantiýa-Gündogar Rim imperiýasynyň paýtagty Konstantinopolyň (Stambul) edil alkymynda ýerleşen Edirne Osmanlylaryň osmanlylaryň ikinji paýtagtyna öwürmek üçin Çanakaleden üstaşyr Anadoludan goşun geçireniň ýeterlik dälidi. Trakýa we Balkanlar ýüzlerçe ýyllap, hatda münlerçe ýyllap Garadeňiziň demirgazygyndan Balkan ýurtlaryna aralaşan türki taýpalaryň oturymly ýurdy bolmadyk bolsa, Osmanlylar bu ýerlerde uzak saklanyp bilmezdi.

Edil şuna meňzeş ýene bir taryhy fakt ermeni çeşmelerinde ýatlanylýar: "1071-nji ýylda Malazgirt söweşiniň iň aýgytlaýjy pursatynda peçenegler we käbir oguz taýpalary wizantiýa goşunyny taşlap seljuk türkmenleriniň hataryna geçýär". Bu taryhy fakt Balkan türkleriniň taryhmyzyň iň möhüm sepgitlerinde nähili çynlakaý wezipäni ýerine ýetirendigine düşünmäge kömek edýär.

(Maglumat üçin seret: Malazgirt söweşinde ilkibaşda wizantiýalaryň hatarynda uruşmaga gelen gypjak, peçeneg, [o]guz taýpalarynyň seljuk-türkmen garyndaşlarynyň hataryna geçişi ýazyjy Jumageldi Mülkiýewiň "Seljuklar" romanynda (242-247-nji sah.) we türk ýazyjysy M.Nejaty Sepetçioglynyň "Badalgam Merw" romanynda (türkmen dilinde) çeper beýan edilýär -t.b.).

Generiki barlaglaryň güwä geçmegine görä, 12 mün ýyl öň türki dilde gepleýän kowumlaryň ýerleşip başlan Balkan ýarym adasy antiki döwürde ýaşan türki dili halklaryň dowamly ýagdaýdaky oturymly ýurduna öwrülipdir. Ýazuwly taryhyň başlan eýýamyndan bolsa taurlar, traklar, kimmerler, skifler, sarmatlar, hunlar, alanlar, asesler, bulgarlar, awarlar, oguzlar, majarlar (wengerler), kangarlar, peçenegler, gypjak-kumanlar we osmanlylar bu ýerlere göç edipdirler. Ynha, şeýle uzyn we agyr geçen prosesini netijesinde häzirki döwrüň Balkan türkleri emele gelipdir.

Balkan halklarynyň gurlan ilkinji döwletlerini gurmaga gatnaşan balkanly türki taýpalaryň Balkan halklarynyň kemala

gelmegine-de önjeýli goşant goşandyklaryny bu ýurtlarda geçirilen genetiki barlaglar tassyklaýar.

Balkan türkleri hem beýleki türki taýpalar ýaly taryhyň belli bir döwürlerinde agyr assimiliýasiýa proselerine uçrapdyrlar. Muňa garamazdan edil Owganystandaky, Eýrandaky, Yrakdaky, Siriýadaky we Russiýadaky türki taýpalar ýaly ýaşan ýerlerindäki ýerli halklar bilen çaknyşmagyň deregine agzybirlige we düşünişmäge esaslanan ýaşayyş formasyny saýlap alandyklaryndanam, olaryň umumy medeniýete beýlekiler bilen deň derejede şärikdiklerini görmek bolýar.

Ikinji paýtagty Edirne, üçünji we soňky paýtagty Stambul bolan osmanlylara Balkanlar diýseň ýarapdyr. Anadolynyň her oba-şäheri bilen birlikde osmanly türkmenleriniň ýaşan öýleriniň ülnüsi we gurluşy Balkan ýurtlarynda bire-bir gaýtalanýar. Bu bolsa osmanlylaryň Balkan ýurtlaryna üns berip Anadolyny gözden düşürendigi baradaky ýalňyş pikire gulak germegiň hajatynyň ýokdugyny aýdyň görkezýär.

Halit ÝAŞARKURT.

Terjime eden: Has TÜRKMEN. Taryhy makalalar